

Mieczysław BYTNIIEWSKI, Łukasz ZBUCKI, Dominik DĄBROWSKI

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej
Instytut Turystyki i Rekreacji
Biała Podlaska, Polska
e-mail: zbuckilukasz@op.pl

*Na wyobraźnię obywatela, a zwłaszcza
na wrażliwą duszę młodzieży, kraj
oddziałuje piękną swego krajobrazu,
potęgą bogactw przyrodzonych,
wartością elementu ludzkiego, barwą
wstęgą zdarzeń dziejowych i wzniosłym
oddziaływaniem pamiątek sztuki.
Aleksander Janowski (1928)*

MAJOWE OBRZĘDY RELIGIJNE NA NIZINIE POŁUDNIOWOPODLASKIEJ

MAY RELIGIOUS RITES IN THE SOUTHERN PODLASIE LOWLAND

Słowa kluczowe: sacrum, dziedzictwo kulturowe, kapliczka, obrzędy, krajobraz kulturowy
Key words: *sacrum, cultural heritage, shrine, rites, cultural landscape*

Streszczenie

Krajobraz kulturowy Niziny Południowopodlaskiej wzbogacają liczne obiekty sakralne wśród nich kapliczki i krzyże przydrożne. Usytuowane są na skrzyżowaniach dróg, w pobliżu dużych kompleksów leśnych, przy niebezpiecznych zakrętach, mostach, grobach powstańców, na początku i końcu wsi i miast oraz wielu innych miejscach. Przydrożne kapliczki stawiano w wielu intencjach np.: aby otrzymać błogosławieństwo w pracach polowych, z okazji urodzin, powrotu do zdrowia, czy na przebłaganie Boga za winy. Na Nizinie Południowopodlaskiej znajdują się również kapliczki związane z kultem Matki Boskiej, które w majowe wieczory gromadzą wiernych na nabożeństwa.

Celem pracy jest wskazanie znaczenia miejsca kapliczek w codziennym życiu mieszkańców Podlasia oraz sfery sacrum, która towarzyszy tym miejscom.

Abstract

The cultural landscape of the Southern Podlasie lowland is shaped by numerous religious buildings, including chapels and wayside crosses. They are located at road junctions, near large forests, with dangerous curves, bridges, tombs of the insurgents, at the beginning and at the end of the village and towns, and in many other places. Roadside shrines were located for a number of intentions, for example: to get a blessing in a field work, on the occasion of birthday, recovery, and in atonement for the sins. Here, in the Southern Podlasie lowland, one can find also shrines associated with the cult of the Virgin Mary, where believers gather for worship during the May evenings.

The aim of this study is to document the existence of shrines in the region and the sacred sphere associated with inhabitants' daily life. This will enable an assessment of the culture based values that are connected with the sacrum, that currently is getting more and more deteriorated.

WSTĘP

W kulturze każdego społeczeństwa istnieją wartości, które mają duży wpływ na kształtowanie tradycji i są przenoszone na następne pokolenia. Istotne w tym procesie jest upowszechnianie wiedzy o regionie i miejscu zamieszkania. Przekazywana wiedza, powinna przyczynić się do tworzenia więzi i kształtowania postawy szacunku do własnego krajobrazu kulturowego. Krajobraz kulturowy jest również nośnikiem wielu symboli i znaczeń, będących czynnikiem kształtującym tożsamość kulturową mieszkańców.

Na krajobraz kulturowy składają się dwie warstwy: przyrodnicza i kulturowa, które połączone są siecią różnorodnych bezpośrednich i pośrednich relacji. Warstwę kulturową

można rozpatrywać w dwóch płaszczyznach: materialnej i niematerialnej (duchowej). Pierwsza decyduje o zewnętrznym obliczu krajobrazu, a druga określa takie zjawiska jak: stosunki społeczne, religia, zwyczaje, język itp. Na krajobraz kulturowy również wpływ ma „historia”, która z jednej strony zwraca uwagę na rolę zmian środowiska przyrodniczego w czasie. Z drugiej strony – historia to dzieje świata, wielka polityka, zmiany granic, migracje ludności (Myga-Piątek, 2012; Wojtanowicz, 2011).

Miesiącem szczególnym w skali całego roku jest maj. W tym miesiącu na Nizinie Południowopodlaskiej odprawiane są liczne obrzędy sakralne, a należą do nich: nabożeństwa majowe, poświęcenia pól czy rytuał związany z obchodami święta Zesłania Ducha Świętego popularnie zwanego Zielonymi Świątkami. Wymienione święta wzbogacają krajobraz kulturowy, tworzą jego multisensoryczną warstwę niematerialną.

CEL I OBSZAR BADAŃ

Celem pracy jest wskazanie znaczenia miejsca kapliczek w codziennym życiu mieszkańców Podlasia oraz sfery sacrum, która towarzyszy tym miejscom. Prezentowany materiał stanowi zestawienie wybranych obrzędów religijnych będących elementem kultywowania zanikającej w wielu miejscach tradycji. Badania przeprowadzono na terenie dekanatu Biała Podlaska Północ, na który składa się 11 parafii. Cztery parafie miejsko-wiejskie w Białej Podlaskiej: Błogosławionego Honorata Koźmińskiego, Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, św. Anny, św. Michała Archanioła i siedem parafii wiejskich w: Horbowie, Hrudzie, Leśnej Podlaskiej, Łukowcach, Sworach, Witulinie i Woskrzenicach Dużych. Dekanat Biała Podlaska Północ położony jest na Nizinie Południowopodlaskiej, która położona jest na pograniczu kulturowym.

Choć ślady osadnictwa na Podlasiu datowane są od schyłku paleolitu (IX tys. lat p.n.e.), to trwałe, nowożytne zasiedlenie tego regionu rozpoczęło się dopiero w XVI w., a granica etniczna wschodniego Podlasia kształtowała się aż do XVIII w. (Plit, 2009).

Stykają się tutaj różne religie: rzymskokatolicka, prawosławna, znajduje się tutaj również jedyna na świecie parafia neounicka obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, a do niedawna obszar ten zamieszkiwali wyznawcy Islamu. Współistnieją tutaj również mniejszości narodowe: ukraińska i białoruska. Do II wojny światowej obszar ten licznie zamieszkiwała ludność żydowska. Nizinę Południowopodlaską zamieszkiwali również Tatarzy, śladami ich obecności są mizary w Studziance i Lebedziewie. Podlasie jest pograniczem Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej (Stepaniuk, Gaweł, 2006; Szewczuk, 2008).

Nizina Południowopodlaska odznacza się wyjątkowym bogactwem kultury, powstałym między innymi w wyniku przenikania i ścierania się wielu kultur, religii, wyznań i języków. Przejawy tego widoczne są w krajobrazie kulturowym (Kasprzyk, Żbikowski, 2010) głównie w miesiącu maju lub na początku czerwca, gdyż Zielone Świątki są świętem ruchomym.

Metodą badawczą był sondaż diagnostyczny w ramach, którego zastosowano technikę wywiadu, prowadzoną m.in. z osobami duchownymi oraz uczestnikami obrzędów majowych i błogosławienia pól. W artykule wykorzystano również własne wieloletnie obserwacje związane z kultywowaniem obrzędów majowych.

NABOŻEŃSTWA MAJOWE

Nabożeństwa majowe należą do jednych z najstarszych obrzędów chrześcijańskich. Prawdopodobnie pomysłodawcą tego nabożeństwa był św. Cyryl Aleksandryjski, który żył na przełomie III i IV w. i był obrońcą boskiego macierzyństwa Maryi (Woynarowska, 2004). Miesiąc maryjny był znany również w Ziemi Świętej, Grecji czy Syrii jednak jego rozkwit przypadł na przełom XIII i XIV w. a wydanie bulli papieskiej dotyczącej nabożeństwa majowego w XVIII w. przez Papieża Piusa VII spowodowało jego rozwój na całym świecie. Nabożeństwa majowe oprócz Włoch, Hiszpanii, Portugalii i Francji zaczęto odprawiać w Szwajcarii, Niemczech, Austrii, Polsce, Czechach, Irlandii, Stanach Zjednoczonych, Meksyku, Chinach, Australii i na Węgrzech (Woynarowska, 2004).

Dlaczego maj? Po pierwsze maj to najpiękniejszy miesiąc w roku a po drugie, co argumentowano w średniowieczu, święta te obchodzone na wiosnę mają skierować uwagę człowieka ku rzeczom wyższym-duchowym, podczas gdy rozkwitająca przyroda skłania do rozpusty (Woynarowska, 2004).

Po raz pierwszy w Polsce nabożeństwo majowe odprawiono w 1837 r. w Świętego Krzyża w Warszawie. Po upływie 30 lat od tego momentu nabożeństwem majowym modliła się cała Polska. Miesiąc maryjny w Polsce jest dodatkowo wzmocniony akcentami patriotycznymi: Konstytucją III Maja, obroną Jasnej Góry przed Szwedami ze ślubami Jana Kazimierza w 1656 r., czy Wielkimi Ślubami Jasnogórskimi Narodu odprawione przez kardynała Stefana Wyszyńskiego w 1956 r. Wyrazem kultu Maryi w Polsce jest również dewiza życiowa Jana Pawła II „Totus Tuus” (z łac. „Cały Twój”) (Groń, 2008).

Jak Nizina Południowopodlaska długa i szeroka w maju ukwieca się kapliczki, zarówno te zabytkowe jak i współczesne. Najstarsze z nich mają prawie 300 lat i są traktowane nie tylko jako obiekty kultu religijnego, ale również jako dziedzictwo kulturowe. To mieszkańcy regionu dbają o ich wygląd estetyczny, szczególnie w miesiącu maju, czerwcu i październiku. Niestety część obiektów małej architektury sakralnej znikła z krajobrazu Południowego Podlasia. Powodów jest kilka. Główny to czas i warunki atmosferyczne, ale również wyludnianie się wsi czy wandalizm.

Historia kapliczek na ziemiach polskich może liczyć nawet 1000 lat. Budowa ich miała intencje dziękczynne lub upamiętniające jakieś ważne wydarzenie: narodziny dziecka, powrót do zdrowia, czy na przebłaganie Boga za winy, powrót syna z wojny i inne. W XVIII i XIX w. dużo kapliczek powstało w miejscu masowego pochówku osób zmarłych na cholere lub w celu odwrócenia „morowego powietrza” (Budzyńska, 2008).

Lokalizacja kapliczek jest nie przypadkowa. Stawiano je przy drodze lub na rozstajach, miały symbolicznie żegnać odchodzących, a przy w centrum miasta oznaczały miejsce znalezienia ludzkich szczątków (Budzyńska, 2008). Najważniejszą intencją kapliczek przydrożnych jest zaproszenie do modlitwy.

W majowe wieczory wokół kapliczek, które pełnią w pewnym sensie funkcję świątyni, szczególnie w miejscowościach oddalonych od siedziby parafii gromadzą się wierni (często nawet kilkadziesiąt osób), aby wypraszać łaski i wznosić prośby do Matki Boskiej śpiewając wezwania Litanii Loretańskiej i pieśni maryjne. Wysławiane słowa litanii i majowych pieśni maryjnych z tą najbardziej znaną:

“Chwalcie łąki umajone”
Chwalcie łąki umajone, góry, doliny zielone.
Chwalcie, cieniste gaiki, źródła i kręte strumyki!
Co igra z morza falami, w powietrzu buja skrzydłami,
Chwalcie z nami Panią Świata, jej dłoń nasza wieniec splata.
Ona dzieł Boskich korona, nad Anioły wywyższona;
Choć jest Panią nieba, ziemi, nie gardzi dary naszymi.
Wdzięcznym strumyki mruzeniem, ptaszęta słodkim kwileniem,
I co czuje, i co żyje, niech z nami sławi Maryja!

Fot. 1. Kapliczna przydrożna z 1918 r. na Nizinie Południowopodlaskiej.

Photo 1. The rodeside shrine in 1918 in the Southern Podlasie Lowland.

Śpiew modlących się połączony jest z odgłosami przyrody np.: kumkaniem żab, śpiewem słowika czy świerszcza, a nawet czasem z odgłosami grzmotów, tworzą specyficzny krajobraz dźwiękowy, słyszany nie tylko w okolicy kapliczki, ale bardzo często nawet poza granicami wsi (Bernat, 2011).

Krajobrazy dźwiękowe są nośnikiem pewnych treści, skojarzeń, symboliki. Niemal w każdym krajobrazie występują dźwięki z jakiegoś względu wyjątkowe lub posiadające szczególną wartość dla lokalnej społeczności. Wywołane zapamiętanymi dźwiękami a zwłaszcza sekwencjami dźwięków skojarzenia są spoiwami integrującymi postrzegane scenerie oraz dotychczasowe informacje o regionie. Krajobrazy dźwiękowe powinny być traktowane jako dziedzictwo niematerialne godne ochrony i przywracania (Bernat, 2011). Na akustyczny zasięg oddziaływania tego specyficznego krajobrazu kulturowego ma wpływ wiele czynników: liczba modlących, warunki pogodowe, ukształtowania terenu. Jedną z osób, która obecnie uczestniczy w nabożeństwach majowych wspominała jak w majowe wieczory wzdłuż doliny rzecznej rozchodził się dźwięk modlitw, „wędrując” do sąsiedniej wsi.

Dawniej na nabożeństwie majowym gromadziła się niemal cała wspólnota, która zamieszkiwała w pobliżu krzyża czy kapliczki i przeważnie około godziny 20-21 rozpoczynały się modły. Najslabiej reprezentowaną grupą byli mężczyźni, a wynikało to z obowiązków gospodarskich (najczęściej w tym czasie obrządzali zwierzęta). Obecnie na nabożeństwach majowych gromadzą się głównie osoby w wieku starszym (w odwiedzanych miejscach ponad 50% uczestników to osoby powyżej 70 r. życia) i swoje modlitwy zaczynają zdecydowanie wcześniej. Często się zdarza, że nabożeństwa majowe są odprawiane przy kapliczce czy krzyżu tylko w dni świąteczne i na rozpoczęcie i zakończenie miesiąca. Niestety w wielu miejscach, gdzie jeszcze 10 czy 20 lat temu można było zobaczyć modlące się osoby, dziś już ich tam nie spotkamy.

Na badanym terenie niestety nie zachowało się duża liczba zabytkowych kapliczek, wpływ na to ma historia tych ziem. Władze carskie, które prześladowały kościół rzymskokatolicki i nie pozwalały na wznoszenie symboli religijnych innych niż prawosławne. Najstarsza kapliczka na terenie dekanatu Biała Podlaska Północ znajduje się w miejscowości Nosów (fot. 2). Zbudowana została w połowie XVIII w., następnie odnowiona w 1925 i ok. 1975 r. Kapliczka wymurowana jest z cegły, otynkowana, w kształcie wysokiego obelisku z wąskimi zamkniętymi półkolistymi płycinami, zwieńczona belkowaniem, na czworobocznym, zamkniętym szerokim gzymsem cokole, z prostokątnymi płycinami o wyciętych półkolistych narożach. Nakryta jest czterospadowym daszkiem z żelaznym krzyżem. W Białej Podlaskiej znajduje się też kapliczka przydrożna z XVIII w., niestety została ona przekształcona w latach 70-tych XX w. Na badanym terenie są kapliczki z XIX w. w Bukowicach i Białej Podlaskiej (fot. 4, 5). Najliczniejsze są kapliczki współczesne (fot. 5). Kapliczki przydrożne uzewnętrzniają wiarę mieszkańców i kształtują środowisko religijne (Kiernikowski, 2012). Przy wielu z nich rozbrzmiewa co roku nabożeństwo majowe i zdarzają się polowe Msze Święte.

Fot. 2. Kapliczka z XVIII w. w Nosowie.
Photo 2. Shrine from XVIII th century
in Nosów.

Fot. 3. Kapliczka z XIX w. w Białej Podlaskiej
na ulicy Powstańców.
Photo 3. Shrine from XIX th century in Biała
Podlaska on the Powstańców street.

Fot. 4. Kapliczka z XIX w. w Białej
Podlaskiej na ulicy Nowej.
Photo 4. Shrine from XIX th century
in Biała Podlaska on the Nowa street.

Fot. 5. Kapliczka współczesna w Kozuli.
Photo 5. The contemporary
Shrine in Kozula.

POŚWIĘCENIE PÓL

Powszechnym zwyczajem praktykowanym od wieków na badanym obszarze jest obrzęd błogosławienia pól. Dokonuje się go w okresie intensywnego wzrostu roślin, najczęściej w miesiącu maju, ewentualnie czerwcu. Dawniej obrzęd ten łączono ze wspomnieniem św. Marka Ewangelisty i św. Izydora, patrona rolników (Siedlanowski, 2010). Obrzęd ten jest wyrazem wiary w Bożą Opatrzność. Przypomina również o Bożym prymacie (Siedlanowski, 2010). W ostatnich latach dają się zaobserwować zmiany podczas sprawowania tego obrzędu. Jeszcze w drugiej połowie XX w. kapłan wraz z wiernymi szedł na pola między łany zbóż. Obecnie ta tradycja praktycznie zanikła, a procesja ma wymiar raczej symboliczny i jest sprawowana nawet w Białej Podlaskiej. Tradycyjnie kapłan wraz z wiernymi dociera do czterech stacji, zwanych ołtarzami, bardzo często przy ostatniej stacji odprawiana jest zazwyczaj polowa msza święta, podczas której wierni modlą się i proszą o dobre plony, unikanie nieprzewidywalnych i groźnych zjawisk atmosferycznych oraz o pomyślność dla mieszkańców. Obecnie procesja poświęcenia pól jest zdecydowanie krótsza niż kiedyś. Uczestnicy nie chodzą między łanami zbóż, a w uroczystościach bierze udział coraz mniejsza grupa wiernych. Wynika to z kilku powodów. Najbardziej znaczącym jest postępująca laicyzacja społeczeństwa i wynikające z niej zanikanie właściwego rozumienia błogosławieństwa, które ma nastąpić podczas tego obrzędu (Siedlanowski, 2010). Dużą rolę w zaniechaniu tych obrzędów odgrywa także ubytek osób na wsi zajmujących się uprawą roli i przejmowanie przez mieszkańców wsi miejskiego stylu życia. Nie bez znaczenia jest także postrzeganie obrzędu poświęcenia pól jako imprezy komercyjnej.

ZIELONE ŚWIĄTKI

Zielone Świątki to potoczna nazwa ruchomego święta Zesłania Ducha Świętego, które przypada pięćdziesiąt dni po zmartwychwstaniu. Zielone świątki wywodzą się z tradycji pogańskiej, w której było to święto obchodzone, na powitanie wiosny. Najważniejszym zwyczajem kulturowym Zielonych Świątek było i jest „majenie” domów. Domy, płoty, furtki przystrajano zielonymi gałązkami głównie brzozy, co miało zapewnić urodzaj i chronić przed urokami złych duchów. Niektórzy wycinali całe brzoźki i stawiali je w obejściach, przy kapliczkach oraz krzyżach. Podwórka zaś wyścielano tatarakiem.

Niestety obecnie na Południowym Podlasie zwyczaje związane z obchodami Zielonych Świątek praktycznie zaginęły, tylko w nielicznych domostwach, ta tradycja jest kultywowana przez osoby w wieku podeszłym. Ogranicza się ona tylko do przystrojenia drzwi wejściowych i kilku gałązek brzoźowych we wnętrzu mieszkania.

PODSUMOWANIE

Głównym celem niniejszego opracowania była próba uchwycenia specyfiki krajobrazu w aspekcie niematerialnym. Przedstawione w artykule przykłady kulturowane na Nizinie Południowopodlaskiej, świadczą o bogactwie jakim jest tradycja i tożsamość kulturowa mieszkańców. Elementem duchowej sfery życia ludzi, wpływającym na kreowanie otaczającej przestrzeni oraz przywiązania od danego obszaru, jest religia.

W dobie zachodzących przemian oraz rozwoju cywilizacyjnego i globalizacji, często zapomina się o tym co stanowi dziedzictwo kulturowe i tożsamość narodową. Po pewnym czasie rodzi się tęsknota potęgowana wspomnieniem. Pojawia się również chęć poznawania i powracania do praktyk, które mówią wciąż o naszych korzeniach. Wnikając w krajobraz kulturowy, doszukując się odrębności i specyfiki, koniecznym wydaje się uwzględnienie sfery niematerialnej kultury, wynikającej z zachowań, wierzeń jak i zwyczajów miejscowej ludności. Przytoczone w pracy przykłady świadczą o wielkiej roli tzw. krajobrazów efemerycznych, przemijających i ulotnych (Myga-Piątek, 2012; Wojciechowski, 2010).

Nie ma wątpliwości, że znaczna grupa osób, która uczestniczy w majowych obzędach religijnych przekaże to dziedzictwo kulturowe swoim dzieciom i wnukom. Czy będą kulturowane? To zweryfikuje czas. Jedno jest pewne obiekty sakralne (krzyże, kapliczki) są tak ściśle związane z krajobrazem, z codziennym życiem mieszkańców wsi i miast, że nie ma obawy o ich los.

LITERATURA

- Bernat S., 2011: Krajobraz dźwiękowy jutra [w:] Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych (red.): S. Bernat, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Nr 15: 193-205.
- Budzyńska N., 2008: Modlitwy ludu polskiego, Przewodnik katolicki 21/2008.
- Groń R., 2008: Maj – miesiącem maryjnym, Katolik w Archidiecezji Chicago, <http://www.katolikwchicago.com/katonline/2008/05/2.aspx>.
- Janowski A., 1928: Idea i praca krajoznawcza, Warszawa.
- Kasprzyk A., Żbikowski J., 2010: Krajobraz kulturowy wsi podlaskiej jako istotny element atrakcyjności turystycznej [w:] Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja (red.): A. Richling, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXVII: 163-169.
- Kiernikowski Z., 2012: O poszanowaniu znaków i symboli naszej wiary (Wielki Post 2012), Słowo Biskupa Sieleckiego.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne. Uniwersytet Śląski, Katowice: 409.
- Plit J., 2009: Tradycyjny krajobraz wiejski wschodniego Podlasia na przykładzie „krajiny otwartych okiennic”, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, Nr 12: 47-57.

- Stepaniuk M., Garweł A., 2006: Granice między krajobrazami kulturowymi w regionie Puszczy Białostockiej, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*: 158-172.
- Szewczuk J., 2008: Przemiany krajobrazu na Białostocczyźnie, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, Nr 10: 256-266.
- Siedlanowski P., 2010: Poświęcenie pól,
http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PR/echo201019_e.html.
- Wojciechowski H.H., 2010: Wartości i walory krajobrazów przemijających i efemerycznych [w:] *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy* (red.): D. Chylińska, J. Łach, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław: 37-43.
- Wojtanowicz J., 2011: Krajobraz kulturowy a turystyka [w:] *Krajobraz kulturowy a turystyka* (red.): J. Wojtanowicz, Ł. Zbucki, Wydawnictwo PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska: 9-11.
- Woynarowska K., 2004: Nabożeństwa majowe, *Niedziela w Chicago* nr 18.
http://bbc.mbp.org.pl/dlibra/docmetadata?id=2453&from=&dirids=1&ver_id=2567&lp=2&QI=!EB9A62D36EF0B13E9D308096B681C66E-2.

Fot. 1, Photo 1: Ł. Zbucki.

Fot. 2, Photo 2: <http://bbc.mbp.org.pl...>

Fot. 3, 4, 5, Photo: 3, 4, 5: Ł. Zbucki.